

NORGES HØYESTERETT

Den 29. oktober 2014 avsa Høyesterett dom i

HR-2014-02102-A, (sak nr. 2014/1118), sivil sak, anke over dom,

A (advokat Ørjan Eskeland – til prøve)

mot

Bs dødsbo (advokat Bent Endresen)

S T E M M E G I V N I N G :

- (1) Dommer **Matheson**: Saken gjelder spørsmål om fornærmedes krav på oppreisningserstatning er gjort gjeldende ved søksmål etter skadeserstatningsloven § 3-10.
- (2) B ble i 2010 gjentatte ganger utsatt for mishandling og trusler fra sin samboer A. I et av tilfellene ble hun påført kraniebrudd ved at han slo henne i pannen med en hammer.
- (3) I tilknytning til dette forholdet fikk B – angivelig av politiet – oppnevnt bistandsadvokat som i brev 13. desember 2011 til Rogaland politidistrikt varslet at krav om oppreisningserstatning ville bli fremsatt "om og når tiltalen oversendes".
- (4) Senere – i april 2012 – forsøkte A å voldta B i parets felles bolig. Han lyktes ikke ettersom hun gjorde fysisk motstand. En nabo tilkalte politiet, og A ble pågrepet.
- (5) I et politiavhør to dager etterpå begjærte B at A ble straffet. Det er i avhørprotokollen opplyst at "[b]istandsadvokat Maren Eide" var til stede. Dernest er følgende nedtegnet:

"Erstatning for økonomisk tap og oppreisning for ikke-økonomisk tap kreves tatt med i straffesaken. Kravets størrelse med nødvendig dokumentasjon vil bli lagt frem snarest mulig."

- (6) A ble 4. september 2012 satt under tiltale av statsadvokatene i Rogaland for overgrepene mot B. Oppreisningskravet i nærværende sak knytter seg til tiltalens post I om forsøk på voldtekt, jf. straffeloven § 192 jf. § 49, og post III om blant annet den krenkelse som voldtektsforsøket innebar, jf. straffeloven § 219 første ledd. I tiltalebeslutningen heter det avslutningsvis:

"Påstand om erstatning/oppreisning til fornærmede ... vil bli fremmet av bistandsadvokat".

- (7) Etter at tiltale var tatt ut, oppnevnte tingretten bistandsadvokat ved brev 11. september 2012.
- (8) B døde 30. september 2012. På det tidspunkt hadde bistandsadvokaten ennå ikke fremmet noe oppreisningskrav for retten. Dette ble først gjort i prosesskrift 9. januar 2013 der det blant annet heter:

"Det fremsettes med dette krav på vegne av fornærmede v/dødsboet om oppreisning fastsatt etter rettens skjønn, Krav om oppreisning er fremsatt skriftlig i brev fra undertegnede til Rogaland politidistrikt datert den 13.12.2011."

- (9) Ved Jæren tingretts dom 29. januar 2013 ble A funnet skyldig på alle tiltalepunkter. Han ble for dette, samt for forhold som tidligere var rettskraftig avgjort, dømt til en fellesstraff av fengsel i fire år.
- (10) A hadde for tingretten godkjent å betale oppreisningserstatning til fornærmedes dødsbo for overtredelsene i tiltalens post II, som gjaldt mishandlingen i 2010, men ikke for tiltalens post I og III som kravet i vår sak er knyttet til. For så vidt angår oppreisningskravet lyder domsslutningens tredje avsnitt:

"A dømmes til innen 2 – to – uker fra forkynning av denne dom til å betale oppreisning til Bs dødsbo med 100 000, – etthundretusen – kroner."

- (11) Etter tingrettens oppfatning kunne statsadvokatens påtegning i tiltalebeslutningen ikke innebære at fornærmedes sivile oppreisningskrav var blitt "gjort gjeldende ved søksmål" slik skadeserstatningsloven § 3-10 krever. Oppreisning ble dermed bare tilkjent for forholdet i post II, slik tiltalte hadde godkjent.
- (12) A anket blant annet avgjørelsen av skyldspørsmålet for så vidt gjaldt voldtektsforsøket, til Gulating lagmannsrett. Ved dom 2. januar 2014 ble han funnet skyldig på alle punkter. Lagmannsretten idømte en samlet straff av fengsel i fire år og seks måneder. Hva angår oppreisningserstatningen lyder domsslutningens punkt 2:

"I Jæren tingretts dom av 29. januar 2013 gjøres den endring i domsslutningens tredje avsnitt at den oppreisningserstatningen som A dømmes til å betale til Bs dødsbo økes til 175 000 – etthundreogsyttifemtusen – kroner."

Oppfyllelsesfristen er 2 – to – uker fra forkynnelsen av denne dommen."

- (13) Lagmannsretten la til grunn at kravet er "gjort gjeldende ved søksmål" etter skadeserstatningsloven § 3-10 når statsadvokaten har gjort en påtegning i tiltalebeslutningen slik som i saken her. I dommen heter det blant annet:

"Lagmannsretten deler det synspunktet som har vært lagt til grunn av enkelte andre underordnede og sideordnede rettsinstanser hvoretter skjæringstidspunktet knyttes til det som bringer straffesaken og kravet inn for domstolene til pådømmelse. Det må være tatt ut tiltale der det er varslet om at borgerlige rettskrav vil bli medtatt (som i nærværende sak) eller krav må være fremsatt særskilt etter at tiltale er tatt ut."

- (14) Hvilke rettsavgjørelser lagmannsretten her sikter til, er ikke angitt i dommen.
- (15) A har anket lagmannsrettens avgjørelse av oppreisningskravet til Høyesterett. Under ankeforhandlingen ble protokollen fra politihøret av B etter voldtektsforsøket i 2012 fremlagt som nytt dokument. Dokumentets innhold er ikke omstridt.
- (16) Ankende part – A – har i det vesentlige gjort gjeldende:
- (17) Skadeserstatningsloven § 3-10 slår fast at oppreisningskrav ikke kan overføres ved arv så lenge det ikke er godkjent eller gjort gjeldende ved søksmål. Etter bestemmelsen må fornærmede ha reist søksmål om kravet før arvefallet, altså i levende live. Den til enhver tid gjeldende prosesslovgivning avgjør hva som skal til for at søksmålskravet er oppfylt.
- (18) Der det er oppnevnt bistandsadvokat, er det etter straffeprosessloven § 428 første ledd annet punktum sammenholdt med § 427 annet ledd, slik bestemmelsene lyder etter lovendring 1. juli 2008, bare bistandsadvokaten som kan fremme fornærmedes oppreisningskrav i straffesaken. Kravet må fremmes for retten, jf. straffeprosessloven § 264 b annet ledd. Det er i slike tilfeller altså ikke tilstrekkelig at fornærmede selv har begjært at påtalemyndigheten fremmer kravet. Denne forståelsen bekreftes av lovforarbeidene og av påtaleinstruksen § 8-6 annet ledd.
- (19) Ettersom protokollen fra avhøret etter voldtektsforsøket i 2012 viser at B hadde bistandsadvokat til stede under forklaringen, må advokat ha vært oppnevnt av politiet etter straffeprosessloven § 107 b tredje ledd. Bistandsadvokaten fremmet i fornærmedes livstid ikke noe oppreisningskrav for retten. Søksmålskravet i skadeserstatningsloven § 3-10 er etter dette ikke oppfylt. Følgelig kan oppreisningskravet ikke overføres ved arv.
- (20) Lagmannsrettens forståelse av at søksmålskravet er oppfylt der tiltalebeslutningen gir varsel om at oppreisningskrav vil bli fremmet av bistandsadvokat, er etter dette uriktig. En slik løsning er dessuten uforenlig med foreldelsesloven § 15 om fristavbrudd i straffesak og tvisteloven § 18-2 om litispensens.
- (21) Ankende part har nedlagt slik påstand:

"A frifinnes for krav om oppreisningserstatning for forholdene som beskrevet i tiltalebeslutning av 04.09.2012 post I og post III, andre strekpunkt. For øvrig utmåles oppreisningserstatning til fordel for Bs dødsbo etter rettens skjønn."

- (22) Ankemotparten – Bs dødsbo – har i det vesentlige gjort gjeldende:
- (23) Lagmannsrettens resultat er riktig.
- (24) Det er uomtvistet at B i avhøret som fant sted etter voldtektsforsøket, fremsatte begjæring overfor påtalemyndigheten om at krav om oppreisning ble tatt med i straffesaken. Tilsvarende begjæring var tidligere fremsatt i forbindelse med de øvrige overgrepene som

er omfattet av tiltalebeslutningen. Fornærmede hadde dermed på en konsistent måte tydelig disponert over oppreisningskravet i sin livstid.

- (25) Formålet med 2008-endringene i blant annet straffeprosessloven §§ 427 og 428 var å styrke fornærmedes stilling i straffeprosessen, jf. Ot.prp. nr. 11 (2007–2008) Om lov om endringer i straffeprosessloven mv. (styrket stilling for fornærmede og etterlatte). Av den grunn kan det ikke ha vært lovgivers mening at den nye ansvarsdelingen mellom bistandsadvokaten og påtalemyndigheten skulle kunne føre til at oppreisningskravet tapes dersom etterforskningen og iretteføringen drar ut og fornærmede i mellomtiden dør. Ettersom oppreisningserstatning fortsatt har et pønalt preg, bør det uansett ikke gavne gjerningsmannen at offeret dør.
- (26) Lovgiver har begrunnet den nye ansvarsdelingen mellom bistandsadvokaten og påtalemyndigheten med behovet for en bedre forberedelse av de sivile kravene for retten. Begrunnelsen slår ikke til for så vidt gjelder oppreisningskrav. Oppreisningserstatning stiller ikke krav til individualisering og dokumentasjon, men følger nokså standardiserte takster utviklet gjennom rettspraksis. Ut fra lovgivers formål med lovendringen må det derfor anses tilstrekkelig med et varsel i tiltalebeslutningen, slik lagmannsretten kom til.
- (27) Straffeprosessloven § 252, som oppstiller krav til tiltalebeslutningen, gir støtte for dette. I § 252 tredje ledd heter det i så måte at dersom det blir gjort gjeldende andre krav enn straff, "skal det opplyses om dette". Så lenge tiltalen inneholder varsel med utgangspunkt i fornærmedes egen begjæring, er kravet til tiltalebeslutning oppfylt. Dette må få betydning for forståelsen av søksmålskravet i skadeserstatningsloven § 3-10.
- (28) Lovens ordning er at en fornærmet uten bistandsadvokat fortsatt skal kunne fremsette begjæring om at påtalemyndigheten tar kravet med i straffesaken, jf. § 427 første ledd første punktum. Oppreisningskravet vil etter dette fortsatt kunne overføres ved arv der avdød fornærmet som ikke har hatt bistandsadvokat, selv har begjært at påtalemyndigheten fremmer kravet. Det er da vanskelig å forstå hvorfor løsningen skal bli annerledes der avdød fornærmet har hatt bistandsadvokat som ikke har rukket å fremme kravet for retten.
- (29) Videre følger det av loven at et krav som er fremmet overfor Norsk Pasientskadeerstatning, kan overføres ved arv. Dette tilsier at en begjæring overfor påtalemyndigheten – som i likhet med Norsk Pasientskadeerstatning er en offentlig instans – må ha samme virkning.
- (30) En for streng praktisering av reglene om arbeidsdeling mellom bistandsadvokaten og påtalemyndigheten på dette punktet skaper dessuten usikkerhet med hensyn til kravets stilling der en fornærmet som selv har fremmet begjæring for påtalemyndigheten, senere får oppnevnt bistandsadvokat.
- (31) Ankemotparten har nedlagt slik påstand:
- "Anken forkastes."**
- (32) *Mitt syn på saken*
- (33) Skadeserstatningsloven § 3-10 første ledd tredje punktum lyder:

"Krav på erstatning etter § 3-2 eller oppreisning etter § 3-5 eller § 3-6 kan heller ikke overføres ved arv, så lenge det ikke er godkjent eller gjort gjeldende ved søksmål, eller det er meldt til Norsk Pasientskadeerstatning etter pasientskadeloven § 9."

- (34) Bestemmelsen fastslår at oppreisningskrav som ikke er godkjent, bare kan overføres ved arv dersom det "er gjort gjeldende ved søksmål". Spørsmålet i vår sak er om dette vilkåret er oppfylt – slik lagmannsretten har lagt til grunn – der statsadvokaten i tiltalebeslutningen har varslet at påstand om oppreisning til fornærmede "vil bli fremmet av bistandsadvokat".
- (35) Jeg ser først på den generelle lovtolkningen.
- (36) Utgangspunktet i norsk erstatningsrett er at oppreisning er et krav av personlig art, jf. blant annet Rt. 1999 side 2061. Oppreisningskrav kan derfor – i motsetning til hva som gjelder for krav om erstatning for økonomisk tap – som hovedregel ikke overføres ved arv. Slik overføring kan bare skje når fornærmede har disponert over kravet på den måten som § 3-10 bestemmer.
- (37) Ordningen har sin opprinnelse i straffelovens ikrafttredelseslov § 27, som ved lov 25. mai 1973 nr. 26 ble overført til skadeserstatningsloven § 3-10. Ved straffelovens ikrafttreden i 1902 het det i § 27:
- "Krav paa opreisning efter §§ 19 eller 21 kan, saalænge det ikke er anerkjent eller gjort gjældende ved søgmaal, ikke overdrages eller overføres ved arv. "**
- (38) I forarbeidene til bestemmelsen uttales at "[d]et er klart, at forsaavidt der er Spørgsmål om Erstatning for ikke-økonomisk Tab, bør Kravet være Arvingerne uvedkommende", jf. Udkast til Lov om den almindelige borgerlige Straffelovs Ikrafttræden med Motiver, utgitt 1896, side 62.
- (39) En sammenligning av opprinnelig og gjeldende lovbestemmelse viser at det materielle innholdet ikke har endret seg etter vedtakelsen i 1902. Etter det jeg har kunnet bringe på det rene, er det verken i lovforarbeid, tidligere høyesterettspraksis eller juridisk teori på noe tidspunkt diskutert hva som kreves for at kravet skal være "gjort gjeldende ved søksmål". Den underrettspraksis som finnes om dette, er av begrenset interesse. Spørsmålet beror på en tolkning. Om dette vil jeg bemerke:
- (40) Straffeprosessloven § 3 bestemmer at rettskrav som fornærmede eller andre skadelidte har mot siktede, kan fremmes i forbindelse med straffesak såfremt kravet springer ut av samme handling som saken gjelder. Bestemmelsen forutsetter at kravet da anses gjort gjeldende ved søksmål i skadeserstatningsloven § 3-10s forstand. Det vil være den til enhver tid gjeldende prosesslovgivning som avgjør hvordan det sivile kravet må fremmes for å ha søksmåls virkninger.
- (41) Jeg ser først på hva *straffeprosessloven* bestemmer om dette.
- (42) Reglene i straffeprosessloven §§ 427 og 428 ble, som allerede nevnt, endret med virkning fra 1. juli 2008. Ved fastleggelsen av disse reglenes innhold er det i saken her naturlig å ta utgangspunkt i ordningen forut for lovendringen. Dette har sammenheng med at

forarbeidene til dagens regler begrunner de nye bestemmelsene gjennom en beskrivelse av og sammenligning med hva som gjaldt før.

(43) Ordningen var tidligere at fornærmede kunne fremme det sivile kravet i straffesak, *eller* at fornærmede kunne be påtalemyndigheten gjøre det. I § 427 het det at "[i] offentlig sak kan påtalemyndigheten på begjæring fremme sivile krav som nevnt i § 3", mens det i § 428 het at "[d]en som har et sivilt krav som nevnt i § 3, kan selv fremme dette i forbindelse med offentlig sak". Det er redegjort nærmere for dette i punkt 3.5 i NOU 2006: 10 Fornærmede i straffeprosessen – nytt perspektiv og nye rettigheter.

(44) Utvalget foreslo regler som på en tydeligere måte fordeler ansvaret mellom bistandsadvokaten og påtalemyndigheten for å fremme fornærmedes krav. Dette ble fulgt opp i Ot.prp. nr. 11 (2007–2008), der departementet i punkt 11.2 blant annet uttaler:

"Departementet viser til utvalgets syn om at behandlingen av sivile krav i dag kan virke tilfeldig, og at en av årsakene til dette kan være det uklare ansvarsforholdet mellom påtalemyndigheten og advokaten. I tillegg kommer at adgangen til å fremme krav etter straffeprosessloven § 428 synes lite kjent blant både advokater og dommere, og at det er usikkerhet knyttet til hvordan regelverket i slike saker skal praktiseres."

(45) I proposisjonen sluttet departementet seg til de konkrete lovendringene utvalget hadde foreslått. I punkt 11.2 heter det:

"I saker der fornærmede har bistandsadvokat, er departementet enig med utvalget i at det er liten grunn til at ikke advokaten skal ha ansvaret for å fremme kravet. Dette er en naturlig del av oppdraget som bistandsadvokat. Departementet viderefører derfor utvalgets utkast, se forslag til ny § 427 annet ledd første punktum og § 428 første ledd annet punktum i straffeprosessloven."

(46) Etter lovendringen lyder straffeprosessloven § 427 første ledd første punktum og annet ledd første punktum som følger:

"I offentlig sak kan påtalemyndigheten på begjæring fremme sivile krav som nevnt i § 3. ...

Dersom det er oppnevnt bistandsadvokat for fornærmede, skal kravet fremmes etter § 428. ..."

(47) I særmerknaden til annet ledd første punktum heter det i proposisjonen:

"Forslaget til annet ledd nytt første punktum er en påminnelse om at bistandsadvokaten i saker hvor slik advokat er oppnevnt, alltid skal fremme kravet etter § 428. Det skal ikke lenger være mulig å be påtalemyndigheten om å fremme kravet hvis det er oppnevnt bistandsadvokat i saken."

(48) § 428 første ledd første og annet punktum lyder:

"Den som har et sivilt krav som nevnt i § 3, kan selv fremme dette i forbindelse med offentlig sak, såfremt hovedforhandling blir holdt. Er det oppnevnt bistandsadvokat, skal kravet alltid fremmes etter bestemmelsen her."

(49) I særmerknaden til bestemmelsen uttaler departementet blant annet:

"Første ledd nytt annet punktum bestemmer at krav etter straffeprosessloven § 3 alltid skal fremmes etter § 428 i saker hvor det er oppnevnt bistandsadvokat. Fornærmede som har bistandsadvokat skal ikke lenger kunne be påtalemyndigheten om å fremme kravet etter § 427. Fornærmede uten bistandsadvokat kan fremdeles velge om kravet skal fremmes etter § 427 eller § 428."

- (50) Ordlyden i §§ 427 og 428 etterlater ingen tvil om hva loven krever for gyldig fremsettelse av sivile krav i straffesak. Lovgivers mening, slik den er kommet til uttrykk i forarbeidene, er på dette punktet heller ikke til å ta feil av: Såfremt fornærmede har bistandsadvokat, må det sivile kravet fremmes overfor retten av advokaten. Der bistandsadvokat ikke er oppnevnt, er imidlertid fornærmedes egen begjæring overfor påtalemyndigheten tilstrekkelig.
- (51) Jeg kan ikke se at en riktig forståelse av annen lovgivning – og da først og fremst foreldelsesloven § 15 om fristavbrudd og tvisteloven § 18-2 om saksanlegg som hinder for ny sak – gir støtte for noen annen løsning enn den som følger av straffeprosesslovens ordlyd.
- (52) Jeg er etter dette kommet til at når et oppreisningskrav skal fremmes i straffeprosessens former, foreligger et "søksmål" etter skadeserstatningsloven § 3-10 bare dersom kravet er gyldig fremmet i henhold til den arbeidsdeling mellom bistandsadvokaten og påtalemyndigheten som er nedfelt i straffeprosessloven §§ 427 og 428. Dette innebærer at der fornærmede har bistandsadvokat kan kravet bare overføres ved arv dersom det har vært fremmet for retten av advokaten før fornærmede dør.
- (53) Det er på denne bakgrunn ikke holdepunkter for lagmannsrettens lovtolkning om at et oppreisningskrav kan overføres ved arv dersom påtalemyndigheten i tiltalebeslutningen har varslet at sivile krav vil bli fremmet av bistandsadvokaten.
- (54) Formålet om å styrke fornærmedes stilling i straffeprosessen motvirkes etter min oppfatning ikke av dette tolkningsresultatet. Lovgivers utgangspunkt var som tidligere nevnt, at oppreisningskrav ikke skulle kunne arves. Det står etter endringene i straffeprosessloven §§ 427 og 428 fortsatt fast at et oppreisningskrav er et personlig krav som må ha vært disponert over på en bestemt måte for at det skal kunne overføres ved arv. Det kan da ikke være formålsstridig om fornærmedes *dødsbo* ikke får tilgang til kravet når lovens vilkår ikke er oppfylt.
- (55) I vår sak døde fornærmede etter at bistandsadvokat var oppnevnt og etter at tiltale var tatt ut. Der fornærmede dør før tiltalen foreligger, vil det være vanskelig for bistandsadvokaten å fremsette det sivile kravet for retten i henhold til fornærmedes mandat. Der fornærmede dør kort tid etter tiltaletidspunktet og advokaten ikke har rukket å fremme kravet, oppstår en tilsvarende situasjon. Selv om vår sak ligger annerledes an, finner jeg grunn til å bemerke at det etter min oppfatning ikke er mulig innenfor ordlyden av gjeldende lov og de klare forarbeidsuttalelsene å tilpasse lovens løsning til slike og lignende – om enn sjeldent forekommende – spesialsituasjoner.
- (56) Jeg går så over til den konkrete løsningen i vår sak.
- (57) Det ble under ankeforhandlingen for Høyesterett, slik jeg tidligere har redegjort for, klarlagt at advokat var til stede for å bistå B i politiavhøret etter overgrepet i 2012. I avhørsprotokollen er advokaten angitt som "bistandsadvokat". Jeg legger til grunn at

dette betyr at advokaten var tilkalt av politiet i medhold av straffeprosessloven § 107 b tredje ledd. Bestemmelsen lyder:

"Dersom det vil kunne skade etterforskningen å vente på rettens oppnevning, kan politiet tilkalle advokat for fornærmede eller etterlatte. Den tilkalte advokat får samme stilling som en advokat oppnevnt av retten. Spørsmålet om oppnevning forelegges retten snarest mulig."

- (58) Etter annet punktum får advokat tilkalt av politiet samme stilling som en advokat oppnevnt av retten. Dette gjelder også med tanke på de rettigheter og forpliktelser advokaten får, jf. § 107 c og Bjerke mfl., Straffeprosessloven, 4. utgave, side 412. Etter § 107 c første ledd skal bistandsadvokaten blant annet vareta fornærmedes interesser i forbindelse med etterforskning og hovedforhandling i saken. Videre kan bistandsadvokaten "utøve de rettigheter som er gitt til fornærmede", jf. § 107 c siste ledd. Når en advokat har sitt bistandsoppdrag hjemlet i § 107 b tredje ledd, må situasjonen følgelig bedømmes som om fornærmede har bistandsadvokat i straffeprosessloven § 428s forstand. Dette innebærer at fornærmede ikke med søksmåls virkninger kunne begjære overfor påtalemyndigheten at oppreisningskravet ble tatt med i straffesaken. Vilkåret for å kunne overføre kravet ved arv etter skadeserstatningsloven § 3-10 var derfor ikke oppfylt på det tidspunkt B døde.
- (59) For ordens skyld nevner jeg at oppnevningen som tingretten senere foretok i brev 11. september 2012 må forstås som den formelle oppnevning av bistandsadvokaten i henhold til § 107 b tredje ledd siste punktum. Dette har ikke betydning for den stilling bistandsadvokaten fikk ved tilkallingen til politiavhøret.
- (60) Anken har etter dette ført frem.
- (61) Ankende part har i anken nedlagt påstand om frifinnelse for den omtvistede delen av oppreisningserstatningen. Påstanden er i skranken endret til at det avsies dom på frifinnelse for så vidt gjelder de ikke godkjente kravene, men at det for øvrig utmåles oppreisningserstatning etter rettens skjønn. Rettens formann gav under ankeforhandlingen uttrykk for at det da er nærliggende å forstå det materielle innhold av den endrede påstanden slik at man ber om en stadfestelse av tingrettens dom. Partenes prosessfullmektiger hadde ikke innsigelser til en slik forståelse.
- (62) Jeg stemmer etter dette for denne

D O M :

Tingrettens dom stadfestes.

- (63) Dommer **Bull:** Jeg er i det vesentlige og i resultatet enig med førstvoterende.
- (64) Dommer **Ringnes:** Likeså.
- (65) Dommer **Bergsjø:** Likeså.
- (66) Dommer **Endresen:** Likeså.

(67) Etter stemmegivningen avsa Høyesterett denne

D O M :

Tingrettens dom stadfestes.

Riktig utskrift bekreftes: